

Wartołowska, Zofia

Metodyczne badania grodzisk a zagadnienia ustroju społecznego

Światowit 18, 199-212

1939 - 1945

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZOFIA WARTOŁOWSKA

METODYCZNE BADANIA GRODZISK A ZAGADNIENIA USTROJU SPOŁECZNEGO

(RECHERCHES ET ÉTUDES MÉTHODIQUES DES ENCEINTES FORTIFIÉES
ET LE PROBLÈME DES SYSTÈMES DE L'ORGANISATION SOCIALE).

W ostatnich latach, jak wynika z mnożących się publikacyj i sprawozdań, prowadzono liczne badania wykopaliskowe na grodziskach¹ w Europie środkowej. Zagadnienie kształtowania się form społecznych i powstawanie organizacji państwowej zaciekawia dziś już nie tylko szczupłe grono naukowców. Zainteresowania te są niemal powszechne. Niektóre z teoryj, usiłujących rozwiązać te zagadnienia, stanowią integralną część światopoglądów i programów politycznych i społecznych współczesnych państw. Dlatego też badania tych zjawisk w prehistorii, które mogą rzucić więcej światła na zagadnienie społeczne i ustrojowe, zyskały tam poparcie władz państwowych i mogą być intensywniej prowadzone. Wzrost ilości badanych grodzisk może być tego dowodem. W grodach bowiem znalazły swój wyraz wszelkie niemal przejawy życia zbiorowego danego okresu, a więc takie jak: życie społeczne, polityczne, gospodarcze czy religijne. Nic więc dziwnego, że w dobie obecnej tak wiele pracy i wysiłków archeologów jest poświęconych badaniom grodzisk.

W historii ludów grody pojawiają się jako najpierwotniejsze formy zorganizowanej fortyfikacji. Pojawienie się ich było dowodem istnienia już pewnej trwałej zależności między człowiekiem a ziemią, którą zamieszkiwał, oraz między jednostką a zorganizowaną grupą społeczną. Życie osiadłe było niewątpliwie czynnikiem, który wpłynął na wzrost znaczenia i zorganizowania się grup społecznych. Obrona zbiorowa była koniecznością wobec niebezpieczeństwa utraty ziemi, która się stała podstawą bytu ówczesnego człowieka. Grodziska więc były wyrazem zorganizowanej woli ludzi, łączących się w imię obrony wspólnych interesów, w imię obrony podstaw bytu — ziemi.

Są więc one przejawem życia społecznego. Ziemne i drzewne konstrukcje obronne pojawiają się w neolicie, kiedy to można stwier-

¹ Terminu „grodzisko” używam zgodnie z określeniem Brücknera *Al.*, *Słownik Etymologiczny języka polskiego*, str. 157 „gdzie gród stał” dla określenia współczesnych nam śladów fortyfikacyj grodu.

Termin „gród” natomiast stosuję, mówiąc o czasach, w których tego rodzaju fortyfikacje były aktualne.

dzić osiadłą, rolniczą formę bytu ówczesnych ludów — zanikają zaś w XIII wieku, kiedy doskonalsze formy fortyfikacji, mury i zamki średniowieczne, zaczęły dawać większą gwarancję bezpieczeństwa. Tak więc grodziska były świadkami kształtowania się form życia społecznego od pierwotnie dość luźnie związanej gromady aż po skończoną formę życia państwowego w średniowieczu; w ich też budowie znalazły swój wyraz przemiany ustrojowe i społeczne.

Badanie tych pierwotnych konstrukcyj warownych wymaga ujęcia w pewne ramy typologiczne całego materiału istniejących grodzisk. Niemal wszyscy uczeni, którzy zajmowali się zagadnieniem grodzisk, usiłowali stworzyć te ramy. Kryteriami, którymi się posługiwali, były kryteria topograficzne, konstrukcyjne lub funkcjonalne. L. Niederle², Schumann³ i Chr. Albrecht⁴ wyróżniali typy grodzisk, opierając się na kryteriach topograficznych. Takim podziałem, przyjętym przez wielu uczonych z mniejszymi lub większymi modyfikacjami, był podział na grodziska nizinne i wyżynne, a w niemieckiej terminologii na *Flachburgen* i *Hochburgen*. W ramach tego zasadniczego podziału wprowadzono rozróżnienia, oparte na kryteriach konstrukcji. Kształt jest wynikiem konstrukcji grodu i na zasadzie analizy kształtów grodzisk rozbudowano zasadniczy ich podział. L. Niederle wyróżnia wśród grodzisk, położonych na równinach, grodziska koliste, eliptyczne, czworoboczne, wyżynne zaś określa bliżej jako trójkątne. Podobnie ks. Wł. Łęga⁵ wśród grodzisk nizinnych wyróżnia koliste, owalne lub owalno-czworoboczne, a wśród wyżynnych — koliste, owalne, półkliste. Wł. Kowalenko natomiast podaje, niezależnie od rozróżnienia grodzisk, położonych na wzniesieniach w dolinach oraz na równinach, podział oparty na kryteriach kształtu grodzisk, dzieląc je na: 1. pierścieniowe, które dzieli z kolei na okrągłe, owalne i czworoboczne, 2. stożkowate, 3. cylindrowe z wałem poprzecznym oraz 4. podkowiaste⁶. Na wyłącznie konstrukcyjnych kryteriach oparł swój podział Behla⁷. Kształt grodziska i materiał użyty przy budowie wałów były kryteriami jego dwóch

² Niederle L., *Slovanské Starožitnosti*, Dil. III, svazek 2, str. 607.

³ Schumann, *Die Burgwälle des Randowthals*, „Balt. Stud.” XXXVII, str. 41—91.

⁴ Albrecht Chr., *Beitrag zur Kenntniss der slawischen Keramik auf Grund der Burgwallforschung im mittleren Saalegebiet*, Leipzig 1923, str. 16—19.

⁵ Łęga Wł., *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, „Rocznik Tow. Nauk. w Toruniu”, 1930, rocz. 36, str. 299—303.

⁶ Kowalenko Wł., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej od VI—XII wieku*, Poznań 1938.

⁷ Behla R., *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*, Berlin 1888, str. 6 i 9.

niezależnych od siebie podziałów. Rozróżnił on grodziska: koliste, owalne, czworoboczne, półkoliste i podkowiaste oraz grodziska o wałach ziemnych, kamiennych i żuźlowych. Zestawienie warunków topograficznych i kształtu grodzisk wykazało istnienie między nimi pewnych trwałych zależności. Kształt grodu w dużej mierze był uwarunkowany topografią terenu. Korelacja tych dwóch czynników, warunków topograficznych i ukształtowania grodzisk, została z kolei przyjęta jako kryterium podziałów typologicznych W. Antonowicza⁸, Wł. Antoniewicza⁹ i R. Jakimowicza¹⁰. Inne kryteria dla podziału typologicznego grodzisk przyjęli L. Niederle¹¹ i C. Schuchhardt¹². Obok podziałów opartych na kryteriach topograficznych, dali oni podziały oparte na kryteriach funkcjonalnych. Rola grodów w historii ludów, ich funkcje społeczno-polityczne stały się podstawą dla utworzenia odrębnego podziału. L. Niederle wyróżnił wśród grodów: osady warowne, refugia, ośrodki kultu i miejsca zebrań. C. Schuchhardt, a za nim inni uczeni niemieccy, rozróżniają: *Volksburgen*, *Fluchtburgen* i *Herrenburgen*. Dobrowolski¹³ zastosował również kryteria funkcjonalne dla podziału typologicznego, lecz podziału tego dokonał dopiero po ustaleniu ram chronologicznych, przy czym typy grodów administracyjno-gospodarczo-wojskowo-religijnych i wyłącznie wojskowych ustalił tylko dla drugiej wydzielonej przez siebie „epoki rozwoju grodu polskiego” z X-tego do XIII-tego wieku naszej ery. Chociaż nie analizował on wcześniejszego ani późniejszego okresu, to jednak samo wyróżnienie trzech epok w rozwoju grodów świadczy o tym, że autor musiał opierać się na ogólniejszym podziale typologicznym, dla którego stworzył ramy chronologiczne.

Badanie grodzisk posługuje się już nie tylko archeologicznymi metodami lecz także i historycznymi. Zestawienie wyników badań archeologicznych z danymi historycznymi pozwala stworzyć ściślejsze ramy chronologiczne dla zjawisk prehistorycznych. Bogaty materiał istniejących grodzisk, uporządkowany i zróżniczkowany w ramach typologii, ujęty z kolei w ramy chronologiczne, daje nowe pole dla

⁸ Antonowicz W. B., *Archeologičeskaja Karta Wołyńskiej gubernii*, Moskwa 1911.

⁹ Antoniewicz Wł., *Archeologia Polski*, Warszawa 1928, str. 227—228.

¹⁰ Jakimowicz R., *Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława I*, „Roczn. Wołyński” 1934, t. III, str. 46.

¹¹ Niederle L., *Slovanské Starožitnosti*, Dil III, svazek II, str. 609.

¹² Schuchhardt C., *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Leipzig 1931, str. 116.

¹³ Dobrowolski K., *Uwagi o grodach wczesno-hist. w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem grodziska w Piekarach*, „Sprawozd. Pol. Akad. Um.”, 1932, t. 37, str. 24.

badania nad rolą polityczno-społeczną grodów. Uczeni jednak, ustalając ramy chronologiczne, nie wytworzyli ich dla określonych typów grodów. Rozróżniali oni przedhistoryczne i wczesno-historyczne grody, opierając się wyłącznie na danych historycznych. Lisch¹⁴ i Behla¹⁵ podają jako linię, dzielącą te dwa zasadnicze okresy, wiek VI, Antoniewicz¹⁶ również przyjmuje wiek VI, Albrecht¹⁷ natomiast wiek VII. Koniec okresu wczesno-historycznego według dwóch pierwszych uczonych, a także i Antoniewicza przypada na XII wiek, według zaś Albrechta na XI wiek. Badania nad przynależnością etniczną grodów były jakby dalszym ciągiem badań opartych na źródłach i metodach historycznych. Zestawienie danych historycznych o rozmieszczeniu grup etnicznych na terenach, objętych występowaniem grodzisk, z analizą znalezisk i konstrukcji tychże grodzisk, pozwalało na wyróżnienie grup kulturowych i elementów konstrukcyjnych jako właściwych pewnym odrębnym grupom etnicznym. Na przykład tak zwane „wały żużlowe” wiązano ze słowiańską przynależnością grodu, podobnie pewne systemy obrony wejścia czy bramy są wiązane z przynależnością celtycką, frankońską czy saksońską danego grodu¹⁸. Behla¹⁹, Lisch²⁰, Albrecht²¹ uznawali na terenie Europy środkowej germańską przynależność grodów z przed VI-tego czy VII-tego wieku i przynależność słowiańską grodów okresu wczesno-historycznego. C. Schuchhardt²², a za nim inni uczeni różnią obozy rzymskie, grody celtyckie, frankońskie, saksońskie i słowiańskie.

Stwierdzenie przynależności etnicznej grodów jest ostatnim etapem badań grodzisk. Ustalenie typologii, chronologii i przynależności etnicznej pozwala na pewną syntezę wiedzy o określonych typach grodów, trwających w określonych ramach chronologicznych u określonych etnicznie ludów.

Zarówno jednak ustalenie ram chronologicznych jak i przynależności etnicznej opiera się dotąd na typologii grodzisk. Grody są zjawiskami tak złożonymi, że samo ustalenie ram typologicznych napotyka

¹⁴ Lisch, „Jahrb. d. Ver. für mecl. Gesch.”, 1875.

¹⁵ Behla R., *op. cit.*, str. 39.

¹⁶ Antoniewicz Wł., *Archeologia Polski*, Warszawa 1928, str. 227.

¹⁷ Albrecht Chr., *Op. cit.*, Leipzig 1923, str. 16—19.

¹⁸ Schuchhardt C., *Die frühgeschichtlichen Befestigungen in Niedersachsen*, Bad Salzuflen 1924, str. 11.

¹⁹ Behla R., *Die vorgeschichtlichen Rundwälle*, str. 37.

²⁰ Lisch, *Op. cit.*

²¹ Albrecht Chr., *Op. cit.*, str. 16—19.

²² Schuchhardt C., *Die frühgeschichtlichen Befestigungen in Niedersachsen*, *op. cit.*, str. 11.

na wielkie trudności. Prób podziałów typologicznych było, jak wiemy, wiele. Opierano się na różnego rodzaju kryteriach, żaden jednak podział nie okazał się wystarczającym, skoro do dziś dnia są ponawiane próby ustalenia ścisłej typologii. Badania wyłącznie topograficzne i geomorfologiczne, ani też wyłącznie konstrukcji, czy funkcji nie mogą dać podstawy dla wyróżnienia typów grodów. Podziały typologiczne, na tego rodzaju podstawach oparte, muszą spotkać się ze słuszną krytyką, bowiem nie uwzględnienie jednego z tych czynników, topografii, konstrukcji czy funkcji przy ustalaniu kryteriów podziału, będzie poważnym brakiem, który podważać będzie całą konstrukcję typologiczną. Dopiero wyniki badań nad korelacją tych trzech czynników, kształtujących oblicze grodu, może dać podstawy dla ścisłego podziału grodzisk. Analiza wyłącznie warunków topograficznych i geomorfologicznych, jak to uczynił J. Dylík²³, wyróżniając szesnaście typów zespołów warunków terenowych dla grodzisk Wielkopolski, nie wnosi pozytywnych wartości do prac nad ustaleniem kryteriów podziału typologicznego. Kryteria te, jak to już wyżej zaznaczyłem, winny być ustalane raczej na zasadzie analizy korelacji trzech czynników. Proces jednak ustalania kryteriów podziałowych jest ściśle uzależniony od stanu badań wykopaliskowych. Podział, oparty na badaniach archeologicznych, będzie miał tym większą gwarancję ścisłości, im większa będzie ilość zbadanych i opracowanych grodzisk. Przy obecnym wszakże stanie badań wykopaliskowych na grodziskach ustalenie ścisłej typologii jest niemożliwe. Tym niemniej prowizoryczny, choćby najbardziej ogólny podział grodów jest niezbędny dla postępu badań zarówno terenowych jak historycznych. Może najbardziej pomocnym dla tego rodzaju badań będzie obecnie podział oparty na kryteriach funkcjonalnych; mianowicie cel grodu i jego przeznaczenie do tych czy innych funkcji leży u podstawy wszystkich zagadnień, związanych z grodem. Schuchhardt²⁴ podzielił grody na *Volksburgen*, *Fluchtburgen* i *Herrenburgen* — odpowiadałoby to podziałowi na: grody o charakterze osad warownych, refugia i ośrodki władzy. Dla tego podziału można znaleźć głębsze uzasadnienie. Grodziska, jak we wstępie zaznaczyłam, były wyrazem zorganizowanej woli zespołu ludzi, którzy w obronie swego życia i mienia grody te wznosili. Celem wszystkich grodów była obrona; natomiast różnice w charakterze grodów powstały w zależności od różnic, istniejących pomiędzy zespołami ludzi, którzy je wzniesli. Różnice te leżą w odmiennej strukturze społecznej,

²³ Dylík J., *Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesno-hist. Wielkopolski*, „Badania geograficzne”, z. 16—17. Poznań 1936.

²⁴ Schuchhardt C., *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Leipzig 1931, str. 116.

w różnicach chronologii i przynależności etnicznej. Gdy się pominie różnice przynależności etnicznej, niemal nieuchwytnie przy dzisiejszym stanie badań, pozostaną różnice, tkwiące w strukturze społecznej i w chronologii. Struktura społeczna i organizacja zespołu, czyli grupy ludzi, związanych wspólnymi interesami i pozostających ze sobą w pewnej zależności, jest uzależniona od liczebnej wielkości danego zespołu i od czasokresu, w którym istniała, a więc od chronologii. Wielkość zespołu, i co za tym idzie, jego stan posiadania, a więc przedmiot, którego obronie służył gród, miał decydujący wpływ na ukształtowanie się charakteru grodu. W zależności od tego, jak wielkiego zespołu, a właściwie jak wielkiego stanu posiadania miały bronić wzroszone grody, wykorzystywano warunki topograficzne, rozplanowywano i kształtowano grody. Grody wzniesione przez niewielki stosunkowo zespół — to osady warowne i refugia. Były one wytworem lokalnej potrzeby obrony życia i mienia mieszkańców jednej lub najwyżej kilku osad danej okolicy. Osady na żyznych ziemiach, w pobliżu rzek i brodów, na łatwo dostępnych terenach, były niejednokrotnie niszczone i grabione przez najezdnicze obce ludy. Wytworzyło to konieczność zorganizowania zbiorowej miejscowej obrony. Znalazła ona wyraz w budowaniu osad wewnątrz konstrukcyj warownych — grodów — oraz w refugiach, miejscach również obwarowanych, gdzie tylko w razie niebezpieczeństwa chroniła się okoliczna ludność. Tego rodzaju grody pojawiają się najwcześniej; występują w neolicie i trwają poprzez wszystkie późniejsze okresy prehistoryczne i wczesno-historyczne aż po średniowieczne formy obwarowanych osiedli-miast.

Grody, wzniesione przez wielkie zespoły, to grody, będące ośrodkami władzy zwierzchniej, mające na celu obronę stanu posiadania wielkiego zorganizowanego zespołu ludzi, a więc plemienia czy państwa. Grody strzegące granic terytorium danego zespołu i grody pełniące funkcje administracyjno-wojskowe są wyrazem określonej myśli politycznej. Pojawiają się one tam, gdzie już występują zdecydowane formy organizacji państwa. Pełnią one również funkcje obrony lokalnej, obrony życia i mienia okolicznych mieszkańców, ale są to ich funkcje drugorzędne. Według Dionisa z Helikarnasu w I-szym wieku przed Chrystusem istniał w Italii system grodów, pełniących funkcje obrony lokalnej. Autor podaje, że władarz każdego grodu posiadał spisy osiedli, których mieszkańcy mogli korzystać ze schronienia w grodzie w czasie niebezpieczeństwa²⁵. Role, jaką grody odgrywały w życiu społecznym,

²⁵ Schuchhardt C., *Die frühgeschichtlichen Befestigungen in Niedersachsen*, Bad Salzuffen 1924

bardzo silnie podkreśla W. Kowalenko.²⁶ Sądzi on, że były one wykładnikami osadnictwa w owych czasach. O ile jednak twierdzenie to jest bezwzględnie słuszne dla grodów o charakterze osad warownych i refugiów o tyle dla grodów o charakterze ośrodków władzy nie będzie słuszne. Tego rodzaju bowiem grody powstawały przede wszystkim dla celów wojskowych; o ich powstaniu decydowała myśl ogólnopaiństwowa. Były one wznoszone na terenach najwięcej zagrożonych inwazją a nie na terenach najgęściej zasiedlonych.

Grody strażnicze na pograniczu dopiero z chwilą przesunięcia się granic, z chwilą gdy przestawały spełniać te zadania, dla których były wzniesione, mogły stać się ośrodkami skupienia ludności. Kowalenko słusznie widzi występowanie grodów w zależności od żyzności gleby ale i tu trzeba zauważyć, że zależność ta odnosić się może jedynie do grodów o charakterze refugialnym i do osad warownych. Dlatego też tak niezmiernie ważne dla badania grodów jest rozróżnianie charakteru grodzisk pod względem funkcjonalnym.

Zupełnie odrębną grupę grodów stanowią grody o charakterze ośrodków kultu, wyróżnione przez L. Niederlego²⁷. Grody takie mogły mieć charakter również ośrodków władzy, mogły mieć wielkie znaczenie polityczne dla zespołów plemion czy państw. Takie znaczenie posiadał np. gród w Arkonie²⁸. Tego rodzaju grody najprawdopodobniej nie powstały jako wynik myśli politycznej, ale raczej jako lokalna obrona niewielkiego zespołu ludzi, którzy wzniesli gród w celu zabezpieczenia przedmiotu swego kultu. Łącznie z wzrostem znaczenia danego zespołu szerzyły się ich wierzenia religijne — przedmiot kultu i gród stawał się własnością wielkiego zespołu i nabierał znaczenia politycznego. Tak więc te grody należy zupełnie odrębnie traktować, co ze względu na stosunkowo niewielką ich liczbę nie przedstawia większych trudności.

Podział na grody, broniące stanu posiadania małych i wielkich zespołów ludzi, wiąże się ściśle z rozwojem form organizacji społecznej a więc i z chronologią. Podział chronologiczny na grody przedhistoryczne i wczesno-historyczne, przyjęty w zasadzie przez wszystkich uczonych, w istocie opiera się na przeobrażeniu, jakie się dokonało w życiu zbiorowym z chwilą, gdy ukształtowały się nowe jego formy w ramach organizacji państwa. Przeobrażenie to nie tylko przekazały nam źródła historyczne, lecz także budowa i rozplanowanie grodów. Grody wcześniejsze, o charakterze osad warownych, były wykorzystywane

²⁶ Kowalenko Wl., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej od VII—XII wieku*, Poznań 1938.

²⁷ Niederle L., *Slovenské Starožitnosti*, Dil. III, svazek 2, str. 609.

²⁸ Schuchhardt C., *Arkona — Rethra — Vineta*, Berlin 1926, str. 13.

jeszcze i w okresie wczesno-historycznym. Przebudowywanie przystosowywane do zmienionych warunków polityczno-społecznych są wyrazem dokonanej w życiu społecznym przemiany. Badania wykopaliskowe ujawniają odrębności w rozplanowaniu, konstrukcji i zabudowaniu, właściwe grodom małych i wielkich zespołów. Różnice te wtedy występują mocno, gdy już zróżnicowanie społeczne przyjęło formy stałe.

O organizacji i ustroju społecznym zespołów, wznoszących refugia, nie można nic powiedzieć, ze względu na to, że refugia, jako tymczasowe schronienia ludności, nie zachowały śladów organizacji zespołów, które je wznosiły. Jedyne sam fakt ich wzniesienia przemawia za istnieniem jakiejś organizacji tych zespołów.

O organizacji zespołów, które wzniosły grody o charakterze osad warownych, mówi nie tylko sam fakt wzniesienia grodów, lecz także rozplanowanie celowe domostw nieraz bardzo licznych, jak w Baalshebbel²⁹, w Strzygomie³⁰, czy w Biskupinie³¹. Również badania wykopaliskowe na grodziskach w Stöttinghausen koło Brennen i w Burg koło Altenzelle³² odkryły dwa duże budynki, rodzaj hal, 16 na 20 m i 7 na 20 m, które nie miały charakteru ani mieszkalnego ani gospodarczego. Podobnie w Baalshebbel koło Starzeddel po środku grodu odsłonięto dwa budynki również niemieszkalne i niegospodarcze, które Schuchhardt³³ określa jako miejsce wspólnych zebrań mieszkańców grodu dla powzięcia postanowień, ważnych dla całego zespołu. Organizacja plemion germańskich według Tacyty i Pliniusza początkowo nie opierała się na władzy jednostek wodzów; najwyższą władzę miały sprawować zgromadzenia powszechne. Trwałe skupienie władzy w rękach jednostek pojawia się łącznie z organizacją wielkich zespołów. Przejście w ręce jednostek prawa do stanowienia o losach całego zespołu pociągnęło za sobą zróżnicowanie społeczne. Wytwarzają się dwie zasadnicze warstwy: ludzi, sprawujących władzę zgodnie z wolą swego wodza oraz ludzi, władzy tej podległych, ludzi rządzonych.

Wyrazem tej przemiany społecznej w konstrukcji grodu będzie wyodrębnienie właściwego gródka dla ludzi rządzących oraz szeroko nieraz zakreślonego podgrodzia przeznaczonego dla ludzi rządzonych. Ta-

²⁹ Schuchhardt C., *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*.

³⁰ Bersu G., Petersen E. und Seger H., *Der Breite Berg bei Striegau. Eine Burgwall-Untersuchung*, Teil I, Breslau.

³¹ Kostrzewski J., *Biskupin gród prastłowiański z wczesnej epoki żelaza (700—400 przed Chr.)*, Poznań 1938.

³² Werner Radig, *Heinrich I der Burgbauer und Reichsgründer*, Leipzig 1937, str. 23—24.

³³ Schuchhardt C., *op. cit.*, str. 123.

kimi grodami były np. grodziska w Łomży Starej³⁴, w Błoniu pod Warszawą³⁵ i w Sąsiadce w pow. zamojskim³⁶. Prace wykopaliskowe w Santoku w zestawieniu z danymi historycznymi pozwoliły obserwować proces przeobrażania się grodu o charakterze osady warownej w ośrodek władzy wielkiego zespołu, państwa. Unverzagt³⁷, reasumując wyniki badań na grodzisku w Santoku, wyróżnia jakby trzy etapy jego rozwoju: jako *Volksburg*, *Reichsburg* i *Turmberg*. Nas interesować będą dwa pierwsze etapy: Gród pierwszy w Santoku trwa od VIII-go wieku niemal do końca X-go wieku, bo do 990-tych lat. Dużych rozmiarów, zabudowany mieszkalnymi i gospodarczymi budynkami, ma on zdecydowany charakter osady warownej. Gród drugi został wzniesiony przez Bolesława Chrobrego w 1000-nym roku. Zajmował on znacznie mniejszą przestrzeń i, chociaż również był zabudowany mieszkalnymi i gospodarczymi budynkami miał charakter, jak stwierdza Unverzagt, wybitnie militarny; nie był przeznaczony do długotrwałego zamieszkiwania go przez wielu ludzi, lecz tylko przez załogę. Drugi gród Santoka należy do wielkiego zespołu, gdyż do państwa polskiego i jest niewątpliwie ośrodkiem władzy; jednakże w konstrukcji grodu nie przejawia się zróżnicowanie społeczne, właściwe zorganizowanym wielkim zespołom — nie ma bowiem wyodrębnionego gródka właściwego. Gród drugi można traktować jako formę przejściową, albowiem gród trzeci, wzniesiony wkrótce po roku 1025, ma już zdecydowanie charakter ośrodka władzy, siedziby jej przedstawiciela i ma wyodrębniony wewnątrz drugiego grodu niewielki gródek.

Dlatego nie wydaje się słusznym zdanie W. Kowalenki³⁸, że budowa dużych grodów świadczy o wysokim poziomie organizacji zespołów ludzkich, raczej małe gródki, mające swe znaczenie w zespołowym działaniu, świadczyć mogą o doskonałości organizacji plemienia czy państwa. Duże grody wskazują jedynie na zorganizowaną obronę stosunkowo niewielkiej grupy ludzi.

³⁴ Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności państw. urzędu konserwatorskiego okręgu warszawskiego z r. 1923*, „Wiad. Archeolog.”, t. IX, str. 326.

³⁵ Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności państw. konserwatora zabytków przedhist. na okręg warszawski za r. 1922*, „Wiad. Archeolog.”, t. VIII, Warszawa 1923, str. 218.

³⁶ Wartełowska Z., *Wykopiska we wsi Sąsiadka w pow. zamojskim*, „Teki Zamojska”, 1938, zes. I, str. 36.

³⁷ Baas J., Brackmann O., Doppelfeld, Lüppe H., Unverzagt W., *Zantoch eine Burg im deutschen Osten*, Leipzig 1936.

³⁸ Kowaleńko Wł., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej od VII—XII wieku*, Poznań 1938, str. 64.

Do grodów wzniesionych przez wielkie zespoły należy również zaliczyć niewielkie gródki, dziś grodziska, w kształcie stożka ściętego z zagłębieniem w środku, takie jak np. Rzędków³⁹ w pow. skierniewickim i Psary pod starą Rawą⁴⁰. Są to gródki strażnicze, które mogły mieć znaczenie jedynie w organizacji wielkiego zespołu.

Grody wielkich zespołów, będące ośrodkami władzy wodza lub księcia danego zespołu, były podstawą, na której opierała się młoda, bo kształtująca się jeszcze państwowość. Zarówno Karol Wielki, jak Henryk I-szy w Niemczech, Bolesław Chrobry w Polsce, a Włodzimierz Wielki i Jarosław na Rusi, wielcy organizatorzy państw, traktowali grody nie tylko jako obronę kraju, ale i jako punkty oparcia w rządach wielkim zespołem. W czym ręku były grody, w tego posiadaniu była ziemia, na której grody te się wznosiły. Chrobry, idąc na Kijów w 1018 roku, obsadzał załogą polską wszystkie ruskie grody, po drodze zdobyte. Świętopełk zaś z kolei, pragnąc pozbawić Bolesława Chrobrego władzy nad Rusią, kazał wymordować polskie załogi⁴¹. Lecz grody nie tylko były ośrodkami władzy, w nich skupiało się również handlowe życie mieszkańców okolicznych osad. Dlatego też Karol Wielki dla nadgranicznych grodów wydał zakaz handlu bronią⁴², a granice *limes sorabicus* i *limes saxonicus* umocnił takimi grodami jak Magdeburg, Hōhbeck, Lauenburg i inne. Henryk I⁴³ granice swoje umacniał od strony Węgiei i Słowian, ustalając organizację wewnątrz grodów. Spośród dziewięciu rycerzy jeden pozostawał w grodzie i wznosił domy dla siebie i pozostałych ośmiu, gdy oni pracowali na roli dla siebie i dla niego, przy czym $\frac{1}{3}$ plonów przechowywana była w grodzie. Dni sądów, wszelkie zebrania i święta miały się odbywać w grodzie na rozkaz tego z drużyny, który grodu nie opuszczał.

W Polsce utrzymanie grodów opierało się za Bolesława Chrobrego na daninie „stróży”, płaconej przez okoliczną ludność danemu grodowi. Chrobry daninę tę ustalił w wysokości jednego korca żyta i jednego korca owsa od kmiecia⁴⁴. Wznosił on liczne grody nad granicami, osobiście ich doglądając. Książęta ruscy również konstruowali

³⁹ Wawrzyniecki M., *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim*, „Mater. antrop.-archeolog.”, t. VI, str. 37—38.

⁴⁰ Wawrzyniecki M., *Drobne wiadomości o wykopaliskach przedhist. w Królestwie Polskim*, „Mater. antropol.-archeolog.” t. V, str. 50—51.

⁴¹ Nestor, *Latopis*, „Mon. Pol. Hist.”, t. I, str. 691, w. 24—25 i str. 692, w. 4—5.

⁴² Fredegar, *Kronika*.

⁴³ Widukind, *Kronika*, I, 35.

⁴⁴ Długosz, *Kronika*, Kraków, Dzieła wszystkie, wyd. A. Przeździeckiego, 1867, t. I, *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, str. 192.

grody. Włodzimirz Wielki w 988 roku każe sypać grody nad rzekami: Desną, Ostrą, Trubeżem, Sułą i Stugną przeciw Pieczyngom⁴⁵. Jarosław zaś w roku 1032 wznosi grody nad rzeką Rosią⁴⁶. Powstają całe linie fortyfikacyjne, oprócz bowiem grodów wymienionych w źródłach historycznych, zarysowuje się ich wiele po skartografowaniu. Grody nad Odrą i Notecią, skartografowane przez Unverzagta⁴⁷ tworzą dwie linie grodów, mających za zadanie obronę przejść przez te rzeki. Linia obronna Odry musiała być aktualną nie tylko w okresie wczesno-historycznym, lecz także i przedhistorycznym. Z tego czasu grody były rozmieszczone stosunkowo rzadko, natomiast grody wczesno-historyczne nad Odrą a szczególnie nad Notecią występują bardzo gęsto. Jeszcze jedna taka linia fortyfikacyjna zarysowuje się np. między jeziorem Schlei a rzeką Treene w Jutlandii⁴⁸; są to wikińskie fortyfikacje, rozbudowane w X-tym, XI-tym i XII-tym wieku. Jak ważnym strategicznie był ten teren między jeziorem, połączonym z morzem a podmokłą, bagnistą doliną rzeki w dolnym jej biegu, teren, na którym fortyfikacje zamykały dojsście od lądu na północną część półwyspu, świadczy fakt, że i w XIX wieku, w wojnie duńsko-niemieckiej, Duńczycy ufortyfikowali ten teren, wykorzystując dawne fortyfikacje. Fortyfikacje te — to nie zespół grodów, ale wydłużone linie wałów obronnych. Tego rodzaju fortyfikacje, ściśle współpracujące z właściwościami terenowymi nad rozgraniczeniem stanu posiadania dwóch zespołów, mogą być jedynie fortyfikacjami wielkich zespołów. Grody graniczne jednak rzadko tworzą tak zdecydowaną linię, jak nad Odrą czy Notecią, częściej występują one w formie grupy rozrzuconych grodów. Na terenach, pozbawionych naturalnych granic, stan posiadania sąsiadujących ze sobą wielkich zespołów ulegał niejednokrotnym zmianom, mianowicie grody przechodziły z rąk do rąk i wznoszono nowe grody, odpowiadające nowym granicom. Zespół Grodów Czerwieńskich jest dobrym tego przykładem. Brama wypadowa do Polski od Wschodu, poprzez tereny lessowe, tak łatwe dla ekspansji, musiała być ufortyfikowana. Fortyfikację tę stanowiły Grody Czerwieńskie, rozsypane na całej przestrzeni między górnym Bugiem a Górnym Wieprzem. Jako graniczny gród raz jest wspomniany w źródłach historycznych Gródek nad Bugiem⁴⁹, a innym razem Sutiesk

⁴⁵ *Latopis Nestora*, „Mon. Pol. Hist.”, I cz., str. 667, w. 9—15.

⁴⁶ *Latopis Nestora*, „Mon. Pol. Hist.”, I cz., str. 698, w. 11.

⁴⁷ Brackmann A., Unverzagt W., *Zantoch eine Burg im deutschen Osten*, „Deutschland und der Osten”, Band I, Leipzig 1936.

⁴⁸ Jankuhn H. *Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene*, Archaeologisches Institut des Deutschen Reiches, Holstein 1937, str. 34.

⁴⁹ *Latopis Nestora*, „Mon. Pol. Hist.”, *Kronika Długosza*, *op. cit.*

w dorzeczu Wieprza. Wzmianki historyczne wspominają o niektórych z Grodów Czerwieńskich, że należały do Polski czy Rusi, jednak na podstawie skartografowania grodzisk i tych danych historycznych granicy przeprowadzić nie można. Skartografowanie współczesnych sobie grodów, chociaż nie zawsze pozwoli na ściśle rozgraniczenie dwóch organizacyj państwowych, niewątpliwie, wyodrębniając zespoły grodów, rzuci przecież światło na sytuację polityczną danego kraju. I nawet nie tylko na rolę polityczną, albowiem życie gospodarcze również ogniskowało się w grodach, jak to wynika choćby z wzmianek historycznych. Wł. Kowalenko, w wyniku swych badań nad rolą grodów w osadnictwie stwierdza, że: „rozrastające się podgrodzia wraz z grodami tworzą pierwotne miasta piastowskie X i XI stulecia. Na tych podgrodziach w XIII w. lokowano miasta nowe na prawie magdeburskim, dalszym ciągiem których są miasta nowożytnie”⁵⁰.

Zestawienie ze sobą kilku map rozmieszczenia grodów różnych okresów może dać szerokie pole dla badań nad przyczynami politycznymi, społecznymi, czy też gospodarczo-handlowymi rozwoju i wzrostu znaczenia jednych, a upadku i zapomnienia innych grodów. Dopiero jednak skartografowanie grodów, z uwzględnieniem nie tylko ich chronologii, ale i typologii, da wyczerpujący bogaty materiał dla rozważań natury ogólnej na temat grodzisk. Skartografowanie np. przez Hellmich'a⁵¹ na mapie w skali 1 : 300.000 wszystkich grodzisk w okręgu Lignicy, bez uwzględnienia typologii i chronologii, jest podaniem surowego nieprzepracowanego materiału, którego przepracowania mapa ta bynajmniej nie ułatwia.

Badanie grodzisk jako przejawu życia społecznego i jako świadków walki o byt, wśród której kształtowały się nowe formy organizacyj społecznych, jest podstawą dla badań wszelkich zagadnień historycznych. Państwo, jako pewna skończona forma organizacji społecznej, wyrosło jakby z organizacji grodu. Gród przedhistoryczny miał za zadanie obronę stanu posiadania zespołu ludzi, to samo zadanie spełnia państwo, stojąc również na straży stanu posiadania swych obywateli i walcząc w obronie ich interesów. Grody w okresie wczesno-historycznym wchodzą jako części składowe tego wielkiego organizmu, jakim jest państwo, i tworzą one jakby jego szkielet, strzegą granic, spełniają funkcje administracyjno-wojskowe. Poznanie ich funkcji, ich charakteru, pozwala wnikać w organizację ówczesnego państwa. Na wielki spór

⁵⁰ Kowalenko Wł., *Rola grodów w osadnictwie wczesnohistorycznym i średnio-wiecznym*, „Roczniki Hist.”, r. XIII, zesz. 1, str. 24, Poznań 1937.

⁵¹ Hellmich M., *Übersichts- und Formenkarten der Wehranlagen Ostdeutschlands*, „Mannus”, XXIV, 1932, str. 131—134.

w sprawie genezy Państwa Polskiego niewątpliwie również rzuci światło badanie grodzisk. Zarówno zwolennicy teorii najazdu, jak i naturalnego powstania Państwa Polskiego mogą szukać potwierdzenia swojej teorii w grodach, albowiem analiza zabytków kultury materialnej na grodziskach dostarczyć może decydujących argumentów za teorią najazdu albo przeciw niej. Różnice kulturowe musiałyby się zaznaczyć równocześnie z gwałtownym napływem etnicznie obcych elementów. Na grodziskach silniej by się to zaznaczyło, jako że były one już ośrodkami władzy w tym okresie. Zróżnicowanie się warstw społecznych, podział na ludzi, posiadających władzę i na ludzi jej podległych, niewątpliwie również ułatwia wyodrębnienie elementów kulturowo obcych ludności miejscowej.

W dziedzinie badań zagadnień społecznych ważnym jest uchwycenie początków różnicowania się społecznego. Powstawanie warstwy możnowładztwa, rycerstwa, mieszczaństwa i włościan znajduje swe odzwierciedlenie w grodzie, który stanowił jakby ramy dla kształtujących się form społecznych. W grodzie nie tylko żył książę czy kasztelan grodu i drużyna rycerstwa. Życie gospodarcze wymagało również istnienia w grodzie ludzi trudniących się handlem i rzemiosłem, powstawał więc stan mieszczański. Stanowy układ społeczny państw nowożytnych w genezie swej sięga również ustroju społecznego w grodach. Czym dalej postępują badania grodzisk, tym wyraźniej występuje ich znaczenie dla nauki o dziejach człowieka w ramach społecznej organizacji. Zrozumienie doniosłości tych badań spowodowało wzrost ilości prac wykopaliskowych, prowadzonych na grodziskach, dlatego też w ostatnich latach ukazało się dość dużo publikacyj, sprawozdań i monograficznych opracowań.

W Rydze urządzono specjalną wystawę zabytków, planów i rekonstrukcji dwóch grodów, gdzie były prowadzone w latach 1933—1937 prace wykopaliskowe. Wydano krótki przewodnik po wystawie⁵². Jest to niezmiernie słuszne ujęcie przeglądowe dokonywanych badań grodzisk. Grodziska były bowiem jakby wycinkami życia z nieznannej historycznie przeszłości, życia, które objawia się w postaci przedmiotów codziennego użytku, naczyń, ozdób, narzędzi, broni, w postaci konstrukcyj budynków mieszkalnych i gospodarczych, pieców i studzien, konstrukcyj warownych. Dopiero na tym żywym tle zabytków rysują się wyraźnie wszelkie, tak ogólne socjologiczne jak i historyczne, zagadnienia.

⁵² *Die Burgbergforschung in Lettland 1933—1937, Kurzer Führer durch die Ausstellung*, „Latvijas vestures instituta izdevums”.

Prace wykopaliskowe na grodziskach oraz opracowanie typologiczne, chronologiczne i kartograficzne grodzisk i całego materiału za-
bytkowego w nich zawartego, odśłoni niewątpliwie wiedzy historycznej
genezę skryształizowanych już w średniowieczu i w czasach nowożyt-
nych form politycznych, społecznych i ustrojowych. I w tym leży tak
doniosłe znaczenie systematycznych badań grodzisk, w Polsce od nie-
dawna dopiero prowadzonych.

Z Zakładu Archeologii Przedhistorycznej Uniwersytetu Warszawskiego, r. 1938.

RÉSUMÉ

Les enceintes fortifiées c. à d. les forteresses les plus anciennes n'apparaissent dans l'histoire de l'humanité qu'à l'époque, où la vie des hommes devient sédentaire.

L'action d'élever des enceintes fortifiées est preuve d'existence d'une dépendance permanente entre l'homme et la terre et entre l'individu et le groupe humain organisé.

L'exploration des enceintes nous fait observer presque toutes les fonctions de la vie collective, fonctions concernant les questions de politique, de religion, d'administration et d'économie sociale, se manifester avec une clarté convainquante. C'est pourquoi les recherches des enceintes fortifiées sont d'une grande importance pour la connaissance de la manière de vivre et pour celle du développement des formes d'organisation des communautés protohistoriques. Les recherches des enceintes fortifiées et l'analyse des vestiges et des restes des anciens Camps ont pour but, par stabilisation définitive de la typologie et de la chronologie, de préciser l'appartenance ethnique et celle d'organisation sociale des Camps.

Les critères appliqués jusqu'ici à la typologie des enceintes fortifiées n'ont pas permis de créer une classification systématique qui pourrait effectivement aider aux études des Camps. Jusqu'à présent on se servait notamment exclusivement de critères topographiques ou exclusivement de ceux de construction ou de fonction, tandis que c'est seulement la corrélation de tous ces trois genres de critères qui peut servir de base à la création d'une véritable typologie des Camps.

Les fonctions auxquelles le Camp devait servir se manifestent par sa situation géographique, par sa construction et par la disposition de ses plans. Ces fonctions étaient liées aux certains systèmes d'organisation sociale qui, à leur tour, possèdent déjà une chronologie relative. L'essai d'une classification typologique qui répondrait aux exigences exposées ci-dessus est celui d'une classification distinguant les Camps élevés par de petits groupes humains (Camps à une section, au caractère de petites bourgades fortifiées et de refuges) et les Camps élevés par de grands groupes humains (Camps coniques, à plusieurs sections, au centre de pouvoir distinctement isolé).